

KENAN MALIK

Ο Διαφωτισμός και ο θάνατος του Θεού

1

Κανένας φιλόσοφος του Διαφωτισμού δεν μίλησε για τον «θάνατο του Θεού». Ο «θάνατος του Θεού» είναι μια φράση του 19ου αιώνα, την οποία σήμερα γνωρίζουμε εν πολλοίς μέσω του Νίτσε (αν και δεν ήταν ο Νίτσε που την επινόησε). «Ο Θεός είναι νεκρός», έγραψε στη *Χαρούμενη επιστήμη*. «Ο Θεός παραμένει νεκρός. Κι εμείς τον σκοτώσαμε».

Τον 18ο αιώνα, ο Θεός ήταν εντελώς ζωντανός. Η ισχύς της Εκκλησίας ήταν ακόμα εδραία. Όσοι την αμφισβητούσαν, το έκαναν λαθραία. Και συχνά ήταν κι αυτοί πιστοί. Γιατί λοιπόν να μας απασχολεί «Ο Διαφωτισμός και ο θάνατος του Θεού»;

Υπάρχουν δύο όψεις αυτού που ονομάζουμε θάνατο του Θεού. Η πρώτη είναι η παρακμή της θρησκευτικής πίστης. Η δεύτερη είναι η ανάπτυξη ενός νέου είδους πίστης – πίστη στην ικανότητα των ανθρώπων να δρουν χωρίς καθοδήγηση από το Επέκεινα. Αυτό που θέλω να υποστηρίξω είναι ότι η παρακμή της θρησκευτικής πίστης έχει υπερτονιστεί. Η πίστη, όμως, στις ανθρώπινες ικανότητες έχει υποτιμηθεί. Μας απορρόφησε τόσο πολύ η ιδέα της παρακμής της θρησκευτικής πίστης ώστε σχεδόν αγνοήσαμε τη σημασία της πίστης στις

ανθρώπινες ικανότητες – και την παρακμή αυτής της πίστης στον μεταδιαφωτιστικό κόσμο.

Η σημασία του Διαφωτισμού έγκειται στο ότι υπήρξε ο άξονας βάσει του οποίου μετασχηματίστηκαν οι απόψεις για τη σημασία του Θεού και για το τι σημαίνει να είσαι άνθρωπος. Όμως η ιστορία αυτού του μετασχηματισμού είναι περίπλοκη. Και για να την αφηγηθώ, θα πω –ίσως κάπως ανάρμοστα– σχετικά λίγα τόσο για τον θάνατο του Θεού όσο και για τον Διαφωτισμό, αλλά πολύ περισσότερα για τα ευρύτερα κοινωνικά, διανοητικά και θρησκευτικά ρεύματα τόσο πριν όσο και μετά τον 18ο αιώνα.

Σήμερα, ο θάνατος του Θεού αντιμετωπίζεται συνήθως με τους όρους μιας πάλης μεταξύ επιστήμης και θρησκείας. Έτσι, ενδέχεται να περιμένει κανείς η ιστορία του θανάτου του Θεού να είναι η ιστορία μιας αιματηρής σύγκρουσης μεταξύ επιστήμης και θρησκείας. Τα πράγματα όμως δεν συνέβησαν ακριβώς έτσι. Ιστορικά, η αμφισβήτηση του Θεού δεν προήλθε τόσο από την επιστήμη, όσο από την πολιτική. Στην καρδιά των θρησκευτικών πολέμων (αν δεν είναι υπέρ το δέον αναχρονιστικό να τους ονομάσουμε έτσι) του 18ου αιώνα βρισκόταν μια διαμάχη όχι τόσο περί θεολογίας ή μεταφυσικής –αν και υπήρξαν, βεβαίως, δριμείες αντιπαραθέσεις και γι' αυτά τα ζητήματα επίσης– όσο περί κοινωνικής τάξης και ανθρώπινης ελευθερίας. Ή, μάλλον, κάτω από τις δριμείες αντιπαραθέσεις περί θεολογίας και μεταφυσικής διεξαγόταν μια πιο θεμελιώδης διαμάχη περί κοινωνικής τάξης και ανθρώπινης ελευθερίας.

Για πάνω από μία χιλιετία, ο χριστιανισμός είχε υπάρξει το χωνευτήρι μέσα στο οποίο διεξαγόταν η πνευματική και κοινωνική ζωή στην Ευρώπη. Η πίστη στον Θεό, όπως το έθεσε ο χριστιανός στοχαστής Νικ Σπένσερ σε ένα πρόσφατο βιβλίο

για την ιστορία του αθεϊσμού,¹ καθόριζε τον τρόπο ζωής των ανθρώπων, τον τρόπο με τον οποίο κυβερνούσαν και τον τρόπο με τον οποίο δομούσαν την κοινωνία. Ρύθμιζε τις μέρες, τις εβδομάδες και τα χρόνια τους, τις γεννήσεις, τους γάμους και τους θανάτους τους. Τους έλεγε τι να ελπίζουν και τι να φοβούνται. Νομιμοποιούσε κοινότητες, βασιλεια και αυτοκρατορίες. Εξηγούσε το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, τη γη, τον ουρανό και τον παράδεισο, την προέλευση, τον σκοπό και το πεπρωμένο του ανθρώπου. Ήταν η τονικότητα στην οποία συνθετόταν όλη η ζωή, του ανθρώπου και της φύσης, αν και δεν παιζόταν κατ' ανάγκην σε αυτή.

Ίσως έτσι υπερτονίζουμε κάπως την πανταχού παρουσία του χριστιανισμού. Δεν υπάρχει όμως αμφιβολία ότι ο χριστιανισμός ήταν ο αργαλιός που έπρεπε να υφαίνει όλα τα νήματα της ζωής, της ιδιωτικής όσο και της δημόσιας. Και, για πολλούς ανθρώπους, το ξήλωμα της πίστης σήμαινε ξήλωμα της κοινωνίας, ακόμα και της ίδιας της ζωής.

Το 1676, ένας Άγγλος μικροκτηματίας ονόματι Τζον Τέιλορ κατηγορήθηκε για βλασφημία επειδή είπε ότι ο Ιησούς Χριστός ήταν «μπάσταρδος» και ότι η θρησκεία ήταν «απάτη». Δικάστηκε ενώπιον του σπουδαιότερου δικαστή της Αγγλίας, του Λόρδου Αρχιδικαστή σερ Μάθιου Χέιλ. «Τέτοιου είδους διεστραμμένα και βλάσφημα λόγια», επέμεινε ο Χέιλ, «δεν είναι μόνο προσβολή σε βάρος του Θεού και της θρησκείας, αλλά έγκλημα σε βάρος των νόμων, των κρατών και της κυβέρνησης, άρα κολάσιμα σε αυτό το δικαστήριο. Το να λες ότι η θρησκεία είναι απάτη σημαίνει να διαλύεις όλες τις υποχρεώσεις με τις οποίες διατηρούνται οι πολιτικές κοινωνίες. Και καθώς

1. Nick Spencer, *Atheists: The Origin of the Species* (Bloomsbury Continuum, 2014).

ο χριστιανισμός είναι αναπόσπαστο τμήμα των νόμων της Αγγλίας, οι προσβολές σε βάρος της χριστιανικής θρησκείας ισοδυναμούν με υπονόμευση του δικαίου». Με άλλα λόγια, οποιαδήποτε αμφισβήτηση του χριστιανικού δόγματος ήταν επίσης αμφισβήτηση της κοινωνικής τάξης. Για να διατηρεί κανείς την κοινωνική τάξη, έπρεπε να προστατεύει επίσης την αυθεντία της πίστης και της Εκκλησίας.

Σε αυτό το φόντο πρέπει να κατανοήσουμε την ιστορία του θανάτου του Θεού. Η ιστορία αυτή δεν περιέχει μόνο μια διαμάχη περί Θεού, δόγματος ή πίστης. Είναι συγχρόνως μια ιστορία σχετικά με το πώς συγκροτείται, συντηρείται και ανανεώνεται τόσο η κοινωνική δομή όσο και η ηθική τάξη.

Είναι επίσης μια ιστορία σχετικά με το τι σημαίνει να είσαι άνθρωπος. Οι ιδέες μας για τον Θεό αντανακλούν τις ιδέες μας για τους ανθρώπους. Διαφορετικές ιδέες περί Θεού αντανακλούν διαφορετικές ιδέες περί ανθρώπου.

Στον αρχαίο κόσμο, οι θεοί δεν θεωρούνταν σοφοί και συνετοί όπως οι μετέπειτα θεοί του ιουδαϊσμού, του χριστιανισμού και του ισλάμ, αλλά ιδιότροποι, ματαιόδοξοι, μοχθηροί, πλανεροί και ανήθικοι. Η αντίληψη αυτή ήταν εν μέρει μια αντανάκλαση του κόσμου έτσι όπως τον έβλεπαν οι αρχαίοι: άτακτος, χαοτικός, σημαντικά απρόβλεπτος, ελάχιστα ελέγξιμος, κι ωστόσο αναπόδραστος. Και εξέφραζε την τραγωδία της ανθρώπινης ύπαρξης: να επιθυμείς την ελευθερία και να βασανίζεσαι από μια αίσθηση αυτονομίας, κι ωστόσο να είσαι δέσμιος δυνάμεων πέρα από τον έλεγχό σου.

Η τραγωδία, ωστόσο, σήμαινε αξιοπρέπεια. Οι αρχαίοι θεοί δρούσαν ανάλογα με τα καπρίτσια τους· μόνο οι άνθρωποι ήταν υπόλογοι για τις πράξεις τους. Η ανθρώπινη ζωή παισιωνόταν από τους θεούς, κι ωστόσο οι άνθρωποι δεν μπορούσαν να βασιστούν πάνω τους. Έπρεπε να εξαρτώνται από

το δικό τους δαιμόνιο, από τα δικά τους εφόδια. Η ανθρώπινη λογική και η ανθρώπινη ηθική ήταν αυτές που επέβαλλαν την τάξη σε έναν απρόβλεπτο κόσμο, συγκροτώντας την αξιοπρέπιά μας και την τιμή την οποία συνεπάγεται αυτή.

Η έλευση του μονοθεϊσμού, με τον παντοδύναμο, παντογνώστη, σοφό και ηθικό Θεό του, μετασημάτισε τη θεώρηση της ανθρώπινης φύσης και τον χαρακτήρα της ηθικής σκέψης. Ο μονοθεϊσμός έκανε τους ανθρώπους μεγαλύτερους και μικρότερους συγχρόνως απ' ό,τι πριν. Οι άνθρωποι είχαν πλαστεί από τον Θεό κατ' εικόνα του, μια ιδέα που βοήθησε τους μονοθεϊστές στοχαστές, ιδίως τους χριστιανούς, να διευρύνουν το νόημα της «ανθρωπότητας». Η αξιοπρέπεια του ανθρώπου, επί της αρχής τουλάχιστον, δεν πήγαζε από τη συμμετοχή του σε μια ιδιαίτερη κοινότητα, αλλά από τη θεόπλαστη φύση του.

Ό,τι όμως έδωσε με το ένα χέρι ο Θεός, το πήρε με το άλλο. Οι άνθρωποι θεωρούνταν τώρα αδύναμοι, διεφθαρμένοι, ελαττωματικοί και στρεβλοί με τρόπο ποιοτικά διαφορετικό απ' ό,τι πριν. Ενώ οι αρχαίοι Έλληνες θεωρούσαν ότι οι άνθρωποι άνοιγαν έναν χώρο για την αξιοπρέπεια και την τιμή μέσα σε ένα απρόβλεπτο σύμπαν, και μπροστά σε ιδιότροπους και συχνά ανήθικους θεούς, ο χριστιανισμός επέμενε ότι οι άνθρωποι δεν μπορούσαν να είναι καλοί από μόνοι τους, αλλά αποκλειστικά μέσω του Θεού.

Στην καρδιά της χριστιανικής περιγραφής της ανθρώπινης φύσης βρισκόταν η διδασκαλία του προπατορικού αμαρτήματος, ίσως η βαθύτερη συμβολή του χριστιανισμού στη δυτική παράδοση – και ίσως επίσης η πιο ολέθρια συμβολή του. Η επιμονή ότι όλοι οι άνθρωποι φέρουν το μίasma της ανυπακοής του Αδάμ και της Εύας απέναντι στον Θεό, όταν έφαγαν τον καρπό από το Δέντρο της Γνώσης, ότι είναι αδύνατον για τους ανθρώπους να κάνουν το καλό από μόνοι τους, γιατί η Πτώση

είχε υποβαθμίσει τόσο την ηθική τους ικανότητα όσο και τη δύναμη της θέλησής τους, και ότι μόνο μέσω της χάρις του Θεού μπορούν οι άνθρωποι να φτάσουν στη σωτηρία – όλα αυτά οδήγησαν σε μια ζοφερή θεώρηση της ανθρώπινης φύσης που κατέληξε να γίνει κυρίαρχη στη δυτική σκέψη, καθώς ο χριστιανισμός έγινε το χωνευτήρι στο οποίο αναπτύχθηκε η σκέψη αυτή.

Έτσι, οι ιδέες του Θεού, της ανθρώπινης φύσης και της κοινωνικής τάξης συνδέονται στενά μεταξύ τους. Διαφορετικές αντιλήψεις περί Θεού αντανακλούν διαφορετικές αντιλήψεις περί ανθρώπου. Διαφορετικές κοινωνικές δομές, διαφορετικές ηθικές τάξεις, ριζώνουν κατ' ανάγκην σε διακριτές αντιλήψεις της ανθρώπινης φύσης.

Από τον ύστερο Μεσαίωνα και μετά, οι αντιλήψεις για τον Θεό, για την ανθρώπινη φύση και για την καλή κοινωνία άρχισαν όλες να αλλάζουν. Από το εσωτερικό της χριστιανικής παράδοσης αναδύθηκαν οι απαρχές μιας νέας ανθρωπιστικής ευαισθησίας, που εκφράζεται στο έργο ποιητών από τον Δάντη έως τον Μίλτον, καλλιτεχνών από τον Τζότο έως τον Μιχαήλ Άγγελο, φιλοσόφων από τον Ακινάτη έως τον Έρασμο. Συγχρόνως, ένα πλήθος αλλαγών, από την ανάδυση του ατόμου ως νέου κοινωνικού δρώντα μέχρι την κατάρρευση των παραδοσιακών κοινοτήτων, αναστάτωσαν τον κοινωνικό κόσμο. Ολοένα περισσότερο, οι κοινωνικές δομές δεν θεωρούνταν πια δεδομένες, αλλά έγιναν συζητήσιμες πολιτικά και τέθηκαν υπό αμφισβήτηση υλικά.

Οι αλλαγές αυτές οδήγησαν σε και οδηγήθηκαν από μεταβαλλόμενες αντιλήψεις περί Θεού. Υπήρξε μεγαλύτερος σκεπτικισμός ακόμα και μεταξύ των ίδιων των θειστών αναφορικά με τα επιχειρήματα υπέρ του θεισμού, μια αυξανόμενη επιθυμία ρίζωσης της πίστης στη λογική, μια πιο φυσιοκρατική θεώ-

ρηση του κόσμου, ακόμα και μεταξύ των πιστών, η οικοδόμηση κοσμικών χώρων εντός της κοινωνίας, μια αναπτυσσόμενη αίσθηση ότι η σχέση μας με τον Θεό ήταν περισσότερο ιδιωτική παρά δημόσια υπόθεση.

Η Μεταρρύθμιση έπαιξε σημαντικό ρόλο στην πρόκληση πολλών από αυτές τις αλλαγές· και, συγχρόνως, πολλές από αυτές τις αλλαγές επέτρεψαν την ανάδυση μιας πιο προτεσταντικής ευαισθησίας. Η Μεταρρύθμιση ήταν ωστόσο ένα πολύπλοκο, αντιφατικό κίνημα, αντιδραστικό όσο και επαναστατικό, περιοριστικό όσο και απελευθερωτικό. Η Μεταρρύθμιση που μας είναι περισσότερο γνωστή, αυτή του Μαρτίνου Λούθηρου και του Ιωάννη Καλβίνου, ήταν στην πραγματικότητα μια έντονα συντηρητική αντίδραση ενάντια στο πνεύμα της λογικής που είχε εισαγάγει στον χριστιανισμό ο Θωμάς Ακινάτης τον 12ο αιώνα, παντρεύοντας τη θεολογία με την αριστοτελική φιλοσοφία. Οι προτεστάντες μεταρρυθμιστές επέμεναν στην απόλυτη κυριαρχία του Θεού επί της πλάσης Του, και έβλεπαν το ανθρώπινο γένος σαν μια «κοχλάζουσα ορδή αχρειοτήτων», όπως το έθετε ο Καλβίνος, της οποίας η εγγενώς αμαρτωλή φύση υποβάθμιζε κάθε αυτονομία εκτός από την αυτονομία του αμαρτάνειν.

Η εξέγερση του Λούθηρου ενάντια στην Καθολική Εκκλησία αντιμετωπίστηκε θετικά από πολλούς μονάρχες και ηγεμόνες, ιδίως στη βόρεια Ευρώπη, οι οποίοι ενοχλούνταν από τους περιορισμούς που επέβαλλε η παπική εξουσία. Ο λεγόμενος «ηγεμονικός προτεσταντισμός» αφαιρούσε την εξουσία από τον Πάπα, αλλά δεν έθετε εν αμφιβόλω την ιδέα ότι η κυριαρχία των μοναρχών ήταν εντεταλμένη από τον Θεό. Πολλοί, όπως ο Κάρολος Α΄ της Αγγλίας, επέμεναν στο «ελέω Θεού δίκαιο των βασιλέων». Καθώς βασιλείς και ηγεμόνες υιοθέτησαν τη Μεταρρύθμιση ως μέσο απόκτησης

εξουσίας, οι θεσμοί της πίστης έγιναν μετά βίας διακριτοί από τους θεσμούς μέσω των οποίων επέβαλλαν την κυριαρχία τους. Ως αποτέλεσμα, η εξάπλωση του κοσμικού πνεύματος συνοδεύτηκε, παραδόξως, από μια μεγαλύτερη ταύτιση Εκκλησίας και κράτους. Ένα κίνημα που εγκαινιάστηκε με τη διακήρυξη του δικαιώματος κάθε ατόμου να ερμηνεύει τη Βίβλο κατά το δοκούν, σύντομα συνειδητοποίησε ότι κάτι τέτοιο θα οδηγούσε σε θρησκευτική και κοινωνική αναρχία. Καθένα από τα ποικίλα ρεύματα της νέας προτεσταντικής πίστης εγκαθίδρυσε τους δικούς του θεσμούς για να επιβάλει τα ιδιαίτερα δόγματα και τελετουργικά του, και για να εξαλείψει τους αιρετικούς, συχνά επί ποινή θανάτου.

Υπήρχαν, ωστόσο, και πιο ριζοσπαστικά ρεύματα στη Μεταρρύθμιση. Από τους Αναβαπτιστές στις Κάτω Χώρες και στα γερμανόφωνα κρατίδια στα μέσα του 16ου αιώνα, έως τους Ισοπεδωτές και τους Σκαπανείς στην Αγγλία έναν αιώνα μετά, τέτοια κινήματα επιδίωξαν να αμφισβητήσουν την εξουσία όχι μόνο των παπών αλλά και των μοναρχών. Ερμήνευσαν την ιδέα του Λούθηρου για την «ιεροσύνη κάθε πιστού» ως έκφραση της ηθικής ισότητας όλων των ανθρώπων και ως αμφισβήτηση κάθε θρησκευτικής αυθεντίας.

Οι Αναβαπτιστές υποστήριζαν ότι ο χριστιανισμός είχε υπονομεύσει την ακεραιότητά του ερχόμενος σε συμβιβασμό με τις άρχουσες τάξεις. Οι χριστιανοί, επέμεναν οι Αναβαπτιστές, έπρεπε να απεμπλακούν από την κοινωνική τάξη. Οι Αναβαπτιστές αρνούταν να ορκιστούν σε κοσμικές αρχές, ήταν αντίθετοι στη θανατική ποινή, αποκήρυσσαν τους πολέμους και καταδίκασαν την ιδιωτική ιδιοκτησία ως αντιχριστιανική.

Οι Ισοπεδωτές ήταν ένα πολιτικό κίνημα κατά τη διάρκεια των Εμφυλίων Πολέμων στην Αγγλία που υποστήριζε την ιδέα των φυσικών δικαιωμάτων και διακήρυσσε τη λαϊκή κυριαρχία.

χία, την επέκταση του δικαιώματος ψήφου, την ισότητα ενώπιον του νόμου και την ανεξιθρησκία. Οι Σκαπανείς ήταν μια ομάδα κομμουνιστών της υπαίθρου με επικεφαλής τον Τζέ-ραρντ Γουινστάνλεϊ. «Εν αρχή, ο Θεός έπλασε τη γη», έγραφε αυτός. «Εν αρχή, δεν ειπώθηκε τίποτα για το ότι το ένα κομμάτι της ανθρωπότητας πρέπει να κυριαρχεί έναντι του άλλου, όμως οι εγωιστικές φαντασιώσεις έκαναν τον έναν άνθρωπο να διδάσκει και να κυριαρχεί έναντι του άλλου».

Η ανάδυση τέτοιων κινημάτων ήταν εξόχως ανησυχητική για την προτεσταντική ελίτ. Το 1524, ξέσπασε ο Πόλεμος των Χωρικών, μια λαϊκή εξέγερση στα γερμανόφωνα κρατίδια ενάντια στους επαχθείς φόρους και τους νόμους περί γαιοκτησίας, και δη μια εξέγερση την οποία οι αντάρτες δικαιολόγησαν μέσω μιας συγκεκριμένης ανάγνωσης της Βίβλου. Ο ξεσηκωμός κατεστάλη βίαια από τις άρχουσες τάξεις: κάπου 10.000 χωρικοί έχασαν τη ζωή τους στο μακελειό. Ο Λούθηρος δημοσίευσε ως απάντηση το δοκίμιό του *Ενάντια στις φονικές ληστρικές ορδές των χωρικών*, όπου στηλίτευε τους αντάρτες για τη χρήση βίας αλλά υπερασπιζόταν το δικαίωμα των ηγεμόνων να χρησιμοποιούν βία για την καταστολή της εξέγερσης, καθότι οι χωρικοί «είχαν γίνει άπιστοι, επίορκοι, ανυπάκουοι, απείθαρχοι, φονιάδες, ληστές και βλάσφημοι, και ακόμα κι ένας ειδεχθής ηγεμόνας έχει το δικαίωμα και την εξουσία να τιμωρεί τέτοιους ανθρώπους». «Όποιος σκοτώνεται πολεμώντας στο πλευρό των αρχόντων», επέμενε ο Λούθηρος, «δύναται να γίνει αληθινός μάρτυρας στα μάτια του Θεού».

Οι ιδέες για τον Θεό, την ανθρώπινη φύση και την κοινωνική τάξη μπορεί να συνδέονταν στενά μεταξύ τους, αλλά δεν υπήρχε μονοσήμαντη σχέση ανάμεσα στα διαφορετικά στοιχεία της εξίσωσης. Μόνο με τον Διαφωτισμό οι εντάσεις που λανθάνουν σε αυτή τη σχέση ήρθαν πλήρως στην επιφάνεια.